

VƏTƏN HƏSRƏTLİ MÜTƏFƏKKİR

Dahi mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) Azərbaycanın və Türkiyənin ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatında özünəməxsus yer tutmuşdur. Onun uşaqlığı babası Qafqaz Şeyxülislamı Əhməd Hüseynzadə Səlyaninin yanında keçmiş, ilk təhsilini Tiflisdə almış, 1875-ci ildə gimnaziyaya daxil olmuşdur. Babası Şeyx Əhməd ilə onun dostu Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, ictimai xadim Mirzə Fətəli Axundovun (1812-1878) söhbətlərindən faydalanmış və onların vasitəsilə dövrün ədəbi çevrəsini tanımışdı.

Türkiyəli alim Hilmi Ziya Ülkən Əli bəy Hüseynzadənin 1885-ci ildə Sankt-Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat bölməsinə daxil olduğunu, Yusif Akçuraya istinadən onun eyni zamanda universitetin şərqsünaslıq fabölməsində də təhsil aldığı bildirmişdir. Azərbaycanlı mütəfəkkir 1889-cu ildə universiteti bitirdikdən sonra İstanbulda Məktəb-i Tibbiyyə-i Şahanəyə daxil olmuşdur.

Hilmi Ziya Ülkən atası professor, kimyaçı və təbib Mehmet Ziya Ülkəndən eşitdiyi xatirələrə əsasən yazmışdır ki, Hüseynzadə tələbələr arasında böyükmüş, bir də qara saqqalı varmış. Əli bəy Hüseynzadə Tibbiyyədə təhsil aldığı dövrdə sadə, təvazökar, fəqət mübarizliyi təbiət elmləri, fəlsəfə, Şərq və Qərb ədəbiyyatlarına aid bilgisiylə yoldaşlarının sevgi və hörmətini qazanmışdır.

Türkiyənin görkəmli ictimai xadimi Ziya Gökalp (1876-1924) Əli bəy Hüseynzadədən bəhs edərkən onun Rusiyadakı millətçilik cərəyanlarının təsiri ilə türkçü olduğunu, kollecdə iken gürcü gənclərindən millət sevgisini aşıladığını yazmışdır.

Əli bəy Hüseynzadə babası Qafqaz Şeyxülislamı Əhməd Hüseynzadənin və Mirzə Fətəli Axundovun təربيyesi, onların söhbətlərinin təsiri altında böyümüşdü. Səbhəsiz ki, onda millət sevgisi uşaqlıqdan formalaşmışdı. Türkiyəli alim Hilmi Ziya Ülkənin qeyd etdiyi kimi, türkçülükə bağlı fikirlərin formalaşmasında Əli bəy Hüseynzadəyə bu iki şəxsiyyətin böyük təsiri olmuşdu. Mirzə Fətəli Axundov Ziya Gökalp tərəfindən də böyük türkçü kimi qəbul edilmişdir. Bu faktlar Ziya Gökalpın Əli bəy Hüseynzadə haqqında yazdıqlarını təkrar edir.

Türkiyəli yazar və ictimai xadim Əli Canip Yöntem Ziya Gökalpın iki şəxsin təsiri ilə türkçülüğü qəbul etdiyini bildirmişdir. Alim onlardan birinin Ziya Gökalpa yeni üfüqlər açan, qərb mütəfəkkirlərinin kitablarından istifadə etməsi üçün ona ilk müşidlik edən siyasətçi, həkim və yazar Abdullah Cevdet, (1869-1932) ikinci şəxsin isə Əli bəy Hüseynzadə olduğunu yazmışdır. Əli bəy Bakıda "Həyat"ı və "Füyuzat"ı çıxarmışdı. Ziya Gökalp türkçülük feyzini onun bu qəzet və jurnalını oxumaq sayəsində aldığı söyləmiş, buna görə Əli bəyə aşırı hörmət və rəğbət bəsləmişdi.

Əli Canip Yöntem Əli bəyin təvazökarlığını, layiq olduğu dərəcəsində tanınmadığını qeyd etmişdir: Əli bəy türkçülük idealının ən əski və ən qüdrətli mənsublarından, ensiklopedik biliyə malik, bir zamanlar bu məmləkətdə əski yunan və latın dillərini mükəmməl bilən, barmaqla göstəriləcək alim idi. Türkiyədə rus ədəbiyyatını dərinlən bilən Əli bəy Hüseynzadə türk dilinə bir çox əsərləri tərcümə etmişdir. Bunların arasında Çexovdan uyğunlaşdırdığı hekayəsi var idi. Əli bəy həm alim, həm şair, həm də rəssam idi.

Hilmi Ziya Ülkən də Əli bəy Hüseynzadənin rusca, fransızca, almanca, ərəbcə və farscanı yaxşı bildiyini, ingiliscə, latınca və əski yunancanı gimnaziyada təhsili zamanı öyrəndiyini qeyd etmişdir: Hüseynzadə rəssamlıqla məşğul olmuşdur və onun klassik rəsm anlayışına uyğun bir çox yağlı boya ilə çəkdiyi tablosu vardı. Evinin bağçası bir botanika aləmi idi. Təbiət elmlərinə və təbiətə olan sevgisi nəzəri olaraq qalmazdı. Günlərinin bir qismini bağçada yetişdirdiyi çiçək və bitkilər arasında keçirir, qonaqlarına bunları göstərər, hər biri haqqında ətraflı izahatlar verirdi.

Azərbaycan mütəfəkkirinin türkçülüyə dair baxışlarının, xüsusilə "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək" fikrillə "Turan" ideyasının Ziya Gökalpa təsiri ilə əlaqədar məsələlər Hilmi Ziya Ülkənin yaradıcılığında parlaq şəkildə öz əksini tapmışdır: 1905-ci ildə Tiflisdə Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülən türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq fikri 1911-ci ildə hərarətli tərəfdarlar tapdı. Ziya Gökalp "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək" adlı məqalələrini və 1918-ci ildə bu məqalələrdən ibarət kitabını çıxardı. Gökalp Əli bəy Hüseynzadənin dəyərini anlamış və onu "yalavaç" deyər adlandırmışdır. "Yalavaç" sözü isə peyğəmbər, gələcəyi xəbər verən, müjdəçi kimi mənaları daşıyır.

Əli Canip Yöntem Ziya Gökalpın "Vətən nə Türkiyədir türklər üçün nə Türkiyədir; Vətən böyük və əbədi bir ölkədir: Turan!" beytindən bəhs edərkən Əli bəy Hüseynzadənin Ziya Gökalpa təsirini yada salaraq bildirmişdir ki, bu mənzumədəki ruhu Ziya Gökalp özünə Turan soyadı verən Əli bəy Hüseynzadədən almışdır.

Əli bəy Hüseynzadənin əqidə dostu Əhməd bəy Ağaoğlunun oğlu, ictimai xadim və yazıçı Səməd bəy Ağaoğlu atasının "bəyaz saqqallı, çəhrayı üzül, gözəl gözlü, şair, rəssam, musiqişünas, filosof, qəzetçi, münəccim, professor, doktor Qafqazlı" dostu olduğunu yazmışdır. Görkəmli yazıçı bildirmişdir ki, atam əsəbi, sərt, bir az tələskən idi, o biri yumşaq, sakit, ağırdı. Bu yaradılış fərqi nəzərə alınmadan bərabər mücadilə qəzetləri çıxardılar, bərabər inqilab hərəkatlarına girdilər, gizli cəmiyyətlər qurdular. Səməd bəy Ağaoğlu Əli bəy Hüseynzadənin Türk dünyasındakı fəaliyyətini, xidmətini belə qiymətləndirmişdir: "Dövrünün böyük müşidinə "İslam ümmətindən, qərb mədəniyyətindən, Türk millətindən olmaq" ideyasını o ilham etdi. Osmanlı imperiyasının ümmət siyasətilə ayaqda durmayacağı anlaşıldıca vicdanlarda bir vətən olaraq "Turan" yolunu göstərdi. Xeyr mübaliğə etməm; atamın bu dostu bütün bir dövrün həqiqətən gizli

həyat mənbələrindən biri olmuşdur".

Əli bəy Hüseynzadə Türk dünyasında böyük tarixi hadisə olan, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak etmişdir. Türkiyəli alim Hilmi Ziya Ülkən qurultay haqqında əsərlərini Əli bəy Hüseynzadənin qeydləri əsasında qələmə almışdır.

Qurultayda Türkiyə tərəfdən Əli bəy Hüseynzadə və ədəbiyyatçı, tarixçi, türkoloq Fuad Köprülü (1890-1966) iştirak etmişdilər. Əli bəy Hüseynzadə qurultayla əlaqədar yazmışdır ki, 16 fevral 1926-cı ildə İstanbuldan hərəkət etdik. Fuad Köprülü, macar mədəniyyət tarixçisi Gyula Mesaröş, Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyasının akademiki V.V.Bartold, Strasburqdan professor Theodor Menzel ilə bərabərdik. 26 fevral 1926-cı il cümə günü. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin başçısı Səməd Ağamalıoğlu Əliyev qurultayı açdı. Bir neçə nəfər çıxış etdi. Məclisdən sonra Sovet dövlət adamı Əliheydər Qarayevlə görüşdüm.

Əli bəy Hüseynzadənin qeydləri Birinci Türkoloji Qurultay haqqında, eyni zamanda o dövrün Türk xalqlarının düşüncəsini geniş şəkildə əks etdirir. Qurultayda ortaq hərflərin və ortaq ədəbi dilin hazırlanması ilə əlaqədar fikirlər irəli sürülsə də, bu gerçəkləşmədi. Əli Turanın qeydlərini təqdim edən Hilmi Ziya Ülkən yazmışdır ki, qurultayda olan üzvlərdən əksəriyyətinin qəbul etdiyi bu fikirlərin sonradan necə pozulduğu və tam əksinə bir yola girildiyini söyləməyə lüzum yoxdur. Bu təzadlı davranış gerçəklərin siyasətə qurban edildiyinin çox acı bir arqumentidir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1926-cı ildə Əli bəy Hüseynzadə ilk dəfə olaraq Vətəninə gəlmişdi. Mütəfəkkirin Vətəninə keçirdiyi bir gündə yaşadığı hissələrin şahidi olan Azərbaycanın ilk qadın kinorejissoru, Əliqulu Qəmküsərin qızı Qəmər Salamzadənin yazdığı bir fakt bu mənada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qəmər xanım qurultay nümayəndələrinin kiçik bir qrupunun iştirak etdiyi qonaqlıq haqqında demişdir: "Azərbaycan sovetləşəndən sonra birinci dəfə idi Əli bəy Hüseynzadə Bakıya gəlmişdi. Türkiyədə təhsil almış, milliyətçə öz-bək, yeni əlifba komitəsinin üzvlərindən Xalid əfəndi Xocayev Türkiyədən gələn qonaqları evinə dəvət etmişdi. Həmin qonaqlıqda Əli bəy Hüseynzadə, Fuad Köprülü, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, Rzaqulu Nəcəfzadə (Qəmər Salamzadənin əmisi), Hüseyn Cavid, Xalid əfəndinin qonşusu Türkiyədə təhsil almış bakılı doktor Orxanbəyli (Məmmədşacı Orxanbəyli (Əliyev) repressiyanın qurbanı olmuş, yanvarın 13-dən 14-nə keçən gecə 1938-ci ildə güllələnmişdir) də vardı".

Qonaqlıqda böyük tarzən Qurban Primovun tar çalmasını, Rzaqulu Nəcəfzadənin oxuduğunu bildiren Qəmər Salamzadə Əli bəy Hüseynzadənin duyğulandığını qeyd etmişdir: məclisin axırında Qurban dayı seğah dəstgahını başladı, əmim Rzaqulu isə Füzulinin "Pənbe dağı cinnun içrə nihandır bədənim" qəzəlini çox ürəkəndə və çox da yanıqlı səslə oxudu. Əli bəy dirisəklərini stoluna üstə dayadı və başını əlləri arasına aldı. Üzü görünmürdü. Çiyinlərinin tərənəşindən ağıladığı aşkar bilirdi. Mirzə Cəlil vəziyyəti hamıdan tez başa düşdü, odur ki, üzünü Xalid əfəndiyə tutaraq zarafatca: "Xocam, mənə bir stəkan su!.. - dedi". Əmim Qurban dayıya işarə elədi. Qurban dayı tərda bir diringi çalmağa başladı. Orxanbəyli isə fürsətdən istifadə edib bülbül cəhcəhinə bənzər qəhqəhəsilə otaqda bir canlanma yaratdı. Əli bəy başını qaldırdı... gözlərindən axan yaş Vətən məhəbbəti, Vətən həsrəti yolunda idi.

Türk dünyasında yüksək mövqə qazanan böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə məlum səbəblərə görə Azərbaycandan tərək edərək Türkiyəyə köçsə də, Vətən həsrəti ilə yaşamışdır. Cismən 76 il yaşasa da, xidmətlərlə əbədiyyət qazanan Əli bəy Hüseynzadənin bu il 160 illik yubileyidir.

Aytək MƏMMƏDOVA,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent.